Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 19, No 2, Autumn and Winter 2026
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: https://doi.org/10.48308/irhj.2026.244637.1526

Research Paper

The Bifurcated Geography of Qajar Tehran: Spatial Segregation and the Formation of the Farangis' Quarter through Foreign Observers' Accounts

Mohammad Bitarafan

Assistant Professor, Department of History, Kharazmi University, Tehran, Iran. Email: m.bitarafan@khu.ac.ir

Received: 2026/05/30 PP 141-161 Accepted: 2026/08/20

Abstract

The present study investigates the phenomenon of spatial segregation and the formation of a dual urban geography within the fabric of Qajar-era Tehran, with particular emphasis on the development of the Foreigners' Quarter (or European Quarter) in the capital. The primary objective of this article is to examine how the city's previously integrated and organic spatial organization was transformed under the influence of imported Western urban models and increasing foreign diplomatic presence. In the pre-modern period, the distribution of wealth and the settlement patterns of elites in Tehran followed an indigenous and relatively coherent urban logic. However, through a sociological analysis of historical travel accounts, this study demonstrates that this spatial integration was gradually disrupted by the arrival of European diplomats, the establishment of foreign institutions, and the broader context of international rivalries. The physical formation of the new sector was a gradual process that began with the scattered establishment of embassies and diplomatic residences in the northern summer quarters and eventually culminated in the emergence of a distinct geographical zone in the northern part of the city during the Naseri period. The development of urban axes such as the "Ambassadors' Boulevard"-characterized by wide streets, sidewalks, organized tree planting, and right-angled intersections-created a modern neighborhood designed primarily for the residential and social needs of diplomats and Western-oriented elites. Consequently, this spatial transformation contributed to a significant form of social and physical segregation. While the European Quarter became a showcase of modern amenities, tramways, and outward-oriented architecture, the older sections of the city continued to experience overcrowding, unpaved alleys, polluted waterways, and severe infrastructural deficiencies.

Keywords: Spatial Segregation; Farangis' Quarter; Bifurcated Geography; Ambassadors' Boulevard; Qajar Period; Urban Dualism.

Citation: Bitarafan, Mohammad. 2026. "*The Bifurcated Geography of Qajar Tehran: Spatial Segregation and the Formation of the Farangis' Quarter through Foreign Observers' Accounts.*" Journal of History of Iran, 19 (2): PP 141-161.

Copyright:©2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Introduction

Urban morphology and spatial organization in capital cities are inextricably linked to the distribution of political power and systems of governance. In pre-modern Qajar Tehran, urban space functioned according to an organic and indigenous logic. Although distinct functional divisions and neighborhoods existed throughout the capital, socio-spatial divisions between ruling elites and ordinary urban populations were largely moderated by the continuous and inward-oriented character of traditional vernacular architecture. Administrative elites, courtiers, and members of the bureaucratic class remained deeply integrated into historic quarters such as Oudlajan and Sanglej, which were organically connected to bazaars, religious complexes, and public alleyways.

However, the intensification of encounters with Western imperial powers and the institutionalization of foreign diplomatic missions during the nineteenth century disrupted this spatial coherence and initiated the emergence of a dual urban geography within the capital. The spatial and structural transformation of Qajar Tehran has received considerable scholarly attention in the fields of urban history, architecture, and sociology. Foundational studies, including the macro-level analyses of Shahriar Adle and Bernard Hourcade in *Téhéran, capitale bicentenaire*, together with contributions by Ashkan Rezvani Naraghi and Bahrambeygui, have examined the broader morphological development and demographic transformations of the capital.

In architectural history, works such as Samira Fathi's *Living in the Neighborhood (Sokunat dar Mahalleh)* explore the penetration of modern lifestyle elements into the Dowlat Quarter through the analysis of Naseri-era administrative surveys. Similarly, studies of late Qajar architectural transformations have examined the transition from inward-oriented spatial arrangements to eclectic and outward-facing façades. In cultural and social history, scholars such as Ja'far Shahri, Abdollah Anvar, and Naser Takmil Homayoun have documented the living conditions, local traditions, and municipal landscape of the period.

Despite this substantial historiographical foundation, existing scholarship lacks a focused investigation into the socio-spatial dynamics of the "European Quarter" *(Mahalleh-ye Farangi-ha)*, which developed along the Ambassadorial Boulevard (Ala al-Dowleh/Ferdowsi Street). Previous studies have generally treated this district as a secondary descriptive element within the broader development of the Dowlat Quarter. This article addresses this historiographical gap by examining the Ambassadorial Boulevard as an independent driver of spatial segregation and urban dualism.

Through a systematic analysis of accounts produced by Western diplomats and travelers, this study demonstrates how the formation of the European Quarter contributed to the transformation of Tehran's organic urban structure and the emergence of a fragmented municipal landscape.

Materials And Methods

The historical and spatial inquiry undertaken in this study requires a descriptive-analytical methodology combined with a critical socio-spatial framework. This approach first systematically examines the chronological evolution of physical forms, spatial configurations, and municipal interventions in late nineteenth-and early twentieth-century Tehran, and subsequently analyzes the underlying geopolitical, class-based, and institutional factors that shaped these transformations.

The research addresses three central questions. First, through what physical processes and institutional mechanisms did the "European Quarter" and the Ambassadorial Boulevard emerge as distinct spatial entities within Qajar Tehran? Second, how did the physical characteristics and infrastructural facilities of this newly developed sector differ from the organic vernacular fabric of the historical quarters? Third, in what ways did this spatial duality contribute to the institutionalization of social segregation and transform the traditional geography of power within the capital?

Result and Discussion

The spatial formation of the European Quarter developed through several distinct phases driven largely by external influences. Rather than emerging from an integrated urban master plan, it resulted from a series of isolated foreign interventions and processes of elite suburbanization. In early Naseri Tehran, traditional centers of power remained firmly embedded within historic quarters such as Oudlajan-which contained a high concentration of government officials and court servants-and Sanglej. The initial spatial disruption began with the establishment of foreign diplomatic legations, including the British and Russian compounds, which operated as enclosed spaces of extraterritorial privilege and introduced new forms of outward-oriented architecture. This spatial separation was further reinforced by seasonal diplomatic movements to northern suburban villages *(Yeylaq)*, including Gholhak (British), Zargandeh (Russian), and Tajrish (French). These estates functioned as semi-autonomous diplomatic enclaves beyond direct municipal regulation, gradually redirecting

elite spatial mobility toward the north and contributing to the emergence of modern suburban patterns.

Within the city walls, this enclave gradually consolidated along the corridor extending northward from Topkhaneh Square: the Ambassadorial Boulevard (Ala al-Dowleh Street). Foreign legations, particularly the extensive British Legation compound-with its Byzantine-style clock towers, English landscaped gardens, and privately funded paved roads constructed under Minister Allison's initiative-served as major anchors of this corridor. Eyewitness accounts reveal a significant spatial contrast: while the traditional city retained its labyrinthine unpaved alleys, unnumbered dwellings, and covered bazaars, the European Quarter featured a rectilinear street pattern, right-angled intersections, wide tree-lined boulevards, sidewalks, and Western-style retail storefronts displaying imported luxury goods, alongside telegraph offices, hotels, and tramway lines.

Conclusions

This study demonstrates that the morphological bifurcation of Qajar Tehran and the emergence of the European Quarter represented an externally influenced spatial transformation rather than a balanced process of urban modernization. Shaped by foreign diplomatic competition and the Westernizing aspirations of Qajar elites, the development of the Ambassadorial Boulevard contributed to the disruption of the capital's organic pre-modern spatial structure. By introducing a rectilinear urban geometry and outward-oriented architectural forms into the northern sector of the city, this transformation created a distinct zone characterized by imported amenities, while the historical core—including long-established elite quarters such as Oudlajan and Sanglej-continued to experience overcrowding, infrastructural deficiencies, and uneven urban development.

Rather than extending modernization throughout the broader urban fabric, the emergence of the European Quarter reinforced patterns of socio-spatial differentiation within the capital. This process contributed to the formation of a persistent urban polarity between neglected historical areas and privileged northern districts, creating spatial inequalities that significantly influenced the subsequent development of Tehran's modern urban landscape.

مجله تاریخ ایران
سال ۱۹، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۵
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

DOI: https://doi.org/10.48308/irhj.2026.244637.1526

مقاله پژوهشی

جغرافیای دوپاره پایتخت: تفکیک فضایی و برســـاخت محله فرنگی‌ها در تهران عصر قاجار، با تکیه بر گزارش‌های ناظران خارجی

محمد بی طرفان

استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. رایانامه: M.bitarafan@khu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۰۹ صص ۱۴۱-۱۶۱ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۱

چکیده

پژوهش حاضر به بررسی و واکاوی پدیده تفکیک فضایی و شکل‌گیری یک جغرافیای دوگانه در کالبد شهری تهران عصر قاجار می‌پردازد و تمرکز اصلی خود را بر روند تکوین محله فرنگی‌ها یا بخش اروپایی پایتخت قرار می‌دهد. مسئله بنیادین این مقاله، تبیین چگونگی فروپاشی سازمان فضایی یکپارچه و ارگانیک شهر در تقابل با الگوهای وارداتی شهرسازی غربی و نفوذ دیپلماتیک بیگانگان است. با این حال، تحقیق حاضر با اتکا به تحلیل جامعه شناختی سفرنامه‌های تاریخی نشان می‌دهد که این یکپارچگی کالبدی با ورود دیپلمات‌های اروپایی و پیامدهای ناشی از رقابت‌های استعماری دچار گسست گردید. برساخت کالبدی بخش جدید، فرآیندی تدریجی بود که از استقرار پراکنده سفارتخانه‌ها و حومه نشینی دیپلماتیک در ییلاقات شمالی آغاز شد و در عصر ناصری به شکل‌گیری یک پهنه جغرافیایی کاملا متمایز در شمال شهر انجامید. احداث محورهایی نظیر بلوار سفرا با خیابان‌های عریض، پیاده‌روها، درختکاری‌های منظم و تقاطع‌های دارای زاویه قائمه، یک محله مدرن را خلق کرد که منحصرا برای زیست دیپلمات‌ها و اشراف غرب گرا طراحی شده بود. براین اساس، این مداخله فضایی به یک جدایی گزینی اجتماعی و کالبدی منجر گردید؛ زیرا در حالی که محله اروپایی به ویترینی از امکانات رفاهی، تراموا و معماری برون گرا تبدیل شده بود، بخش قدیمی شهر درگیر تراکم انبوه، کوچه‌های خاکی، مجاری آلوده و بحران‌های حاد زیرساختی باقی ماند. تولد محله فرنگی‌ها نه یک توسعه متوازن شهری، بلکه یک مداخله سلطه گرایانه فضایی بود که جغرافیای سنتی قدرت در تهران را به طور کامل بازتعریف کرد. انتقال کانون ثروت و توجه کالبدی از بافت‌های تاریخی به حومه‌های نوساز شمالی، شکافی جبران ناپذیر میان طبقات اجتماعی به وجود اورد و کلان شهر تهران را درگیر یک همزیستی پرالتهاب، متناقض و سردرگم میان دو جهان کاملا بیگانه و متضاد ساخت.

واژه‌های کلیدی: تفکیک فضایی، محله فرنگی‌ها، جغرافیای دوپاره، بلوار سفرا، قاجاریه، جدایی گزینی کالبدی.

استناد: بی طرفان، محمد. ۱۴۰۵. «*جغرافیای دوپاره پایتخت: تفکیک فضایی و برساخت محله فرنگی‌ها در تهران عصر قاجار، با تکیه بر گزارش‌های ناظران خارجی*». مجله تاریخ ایران، ۱۹ (۲): ۱۴۱-۱۶۱.

Copyright:© 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

تحولات کالبدی تهران در سده سیزدهم و اوایل سده چهاردهم هجری قمری، فراتر از توسعه‌ای صرفاً فیزیکی، نمایانگر دگرگونی‌های عمیق در ســـازمان فضایی و ساختار اجتماعی پایتخت است. یکی از مهم‌ترین و ماندگارترین پیامدهای این دگرگونی، شکل‌گیری پدیده تفکیک فضایی و برساخت کالبدی دوگانه بود که جغرافیای شهری را به دو پهنه کاملاً متمایز و متضاد تقسیم کرد. این انشقاق فضایی که ریشـــه در مواجهه شتاب‌زده حاکمیت قاجار با مظاهر مدرنیته غربی و حضور فزاینده نمایندگان سیاسی دولت‌های بیگانه داشـــت، تهران را از شهری با مورفولوژی ارگانیک و یکپارچه به کلان‌شهری دوپاره بدل ساخت که در آن، خطوط و مرزهایی نامرئی اما قدرتمند، محل زیست، الگوهای رفتاری و طبقات اجتماعی را از یکدیگر متمایز می‌کرد.

در دوران پیشامدرن و پیش از نفوذ الگوهای شهرسازی غربی، سازمان فضایی تهران بر اساس منطق بومی و سنتی خود عمل می‌کرد. در این ساختار ارگانیک، توزیع قدرت و ثروت در کالبد شهر از الگوهای محله‌ای خاصی پیروی می‌کرد. اگرچه تخصیص فضایی کارکردها و محلات گوناگون در شـــهر وجود داشت، تفکیک فضایی میان طبقات و گروه‌های اجتماعی چندان چشمگیر و حاد نبود و طبقات مختلف، به‌طور نســـبی، درون بافت یکپارچه شهری زیستی درهم‌تنیده داشـــتند (Amirahmadi and Kiafar 1987, 168). بررسی دقیق پیکربندی محلات تاریخی تهران نشان می‌دهد که پراکندگی نخبگان و وابســـتگان دیوان‌سالاری قاجار تصادفی نبود. برای مثال، محلات عودلاجان و سنگلج، با وجود تفاوت در تراکم و کارکرد نخبگانی، هر دو درون بافت پیوسته و درون‌گرای شهر سنتی قرار داشتند و از طریق شـــبکه‌ای پیچیده از کوچه‌ها، بازارها و فضاهای مذهبی با ســـایر اجزای شـــهر در ارتباطی ارگانیک و درهم‌تنیده بودند.

با این حال، ورود دیپلمات‌های اروپایی و پیامدهای ناشی از رقابت‌های ژئوپلیتیک، نخستین گسل‌ها را در این جغرافیای یکپارچه ایجاد کرد. این حضور فیزیکی، سرآغاز فرایندی بود که در آن، عناصر خارجی به‌جای ادغام در بافت بومی، فضاهای ایزوله و اختصاصی خود را بر کالبد شهر تحمیل کردند.

محور نمادین و مرکزی این جغرافیای جدید، معبری بود که به دلیل ماهیت کاربری‌اش، هویتی کاملاً غیربومی یافت. دکتر ویلز در مشاهدات خود، این معبر را تنها خیابان واقعی و اروپایی‌مآب می‌نامد که با نام پرطمطراق «بلوار سفرا» شناخته می‌شد (Wills 1883, 371-372)؛ (Wills 1886, 29). این خیابان که دارای پیاده‌روهای مشـــخص و روشنایی با شـــمع‌های روسی بود، تصویری از تلاش برای بازتولید فضایی شـــهری و اروپایی در قلب یک پایتخت شرقی را به نمایش می‌گذاشت. هری دو وینت محله

فرنگی‌ها را دارای چهره‌ای کاملاً متفاوت از شهر سنتی ایرانی می‌دانست که وجه تمایز اصلی آن، احداث همین خیابان‌های عریضِ درخت‌کاری‌شده و جایابی استراتژیک سفارتخانه‌ها بود (Windt 1891, 81). به تعبیر لرد کرزن، این پدیده تجلی شـــهری بود که در شـــرق پرورده شده، اما کوشیده بود در کالبدی جدید، لباسی از یک خیاط منطقه اعیان‌نشین لندن (وست‌اند) بر تن کند (Curzon 1892, 1:306). از ســـوی دیگر، این خیابان به میدان بزرگ توپخانه ختم می‌شد که نشانه‌ای از اتصال محله فرنگی‌ها به کانون قدرت نظامی و دولتی بود (Shoemaker 1904, 138).

این جغرافیای دوپاره، صحنه تقابل‌های بصری و نمادین شگفت‌انگیزی بود که توجه هر ناظر خارجی را به خود جلب می‌کرد. آنان از وجوه اختلاف این محله با محلات پایین تهران سخن می‌راندند، توسعه و زیست شهری این منطقه را با آن محلات مقایسه می‌کردند و در نهایت، نگاه و نظر خویش را درباره تهران به عریان‌ترین شکل ممکن بیان می‌کردند. در واقع، آنان به بن‌بست‌های فضایی اشاره می‌کردند که نشانه مدرنیته تقلیدی در ایران عصر قاجار بود؛ مدرنیته‌ای که نتوانست پیوندی ارگانیک میان بخش نوساز و بافت تاریخی برقرار سازد. این مسئله نشان می‌دهد که برساخت محله فرنگی‌ها هرگز به معنای تســـری مدرنیته به کل ارگانیسم شهر نبود، بلکه کوششـــی برای ایجاد منطقه‌ای امن و متمایز برای دیپلمات‌ها و الیگارشی جدید بود تا از معضلات ساختاری پایتخت فاصله بگیرند.

در این مقاله، سیر تکوین و تثبیت این تفکیک فضایی با رویکردی کرونولوژیک و انتقادی بررسی خواهد شد. این نوشتار استدلال می‌کند که تولد محله فرنگی‌ها نه‌تنها جغرافیای سنتی و بومی قدرت–توزیع نخبگان در عودلاجان و سنگلج–را به چالش کشید، بلکه با تحمیل هندسه‌ای فضایی و بیگانه، تهران را به عرصه شکاف کالبدی و طبقاتی مبدل ساخت. در واقع، این تحول کالبدی، منطق پیشامدرن تمایز محله‌ای را که پیش‌تر بر پایه صنف، مذهب یا مناسبات خویشاوندی استوار بود، متلاشی کرد و آن را با قطبی‌سازی فضایی نوینی که صرفاً بر پایه توانمندی اقتصادی و طبقاتی عمل می‌کرد، جایگزین ساخت (Vahdat Zad 2012, 53)؛ شـــکافی کـــه تبعات آن برای دهه‌های متمـــادی بر مورفولوژی و حیات اجتماعی پایتخت سایه افکند.

مسئله دگردیســـی کالبدی تهران در عصر قاجار و تقابل بافت تاریخی با الگوهای وارداتی شهرسازی، همواره از زوایای گوناگون مورد توجه پژوهشـــگران حوزه‌های تاریخ شهری، معماری و جامعه‌شناسی بوده است. در مرور ادبیات موجود پیرامون شکل‌گیری محله دولت، می‌توان طیفی از مطالعات ارزشمند داخلی و خارجی را ردیابی کرد؛ در زمینه تکوین فضایی و معماری، آثاری چون «ســـکونت در محله»، نوشته سمیرا فتحی، با اتکا به اسناد دوره ناصری، چگونگی استقرار عناصر زندگی مدرن در محله دولت

را واکاوی کرده‌اند و پژوهش‌های کلان‌تری نظیر «تهران، پایتخت دویست‌ساله»، به کوشش شهریار عدل و برنارد هورکاد، در کنار مطالعات اشکان رضوانی نراقی و بهرام‌بیگی، سیر تحول ساختاری پایتخت را در مقیاس کلان تحلیل کرده‌اند. افزون بر این، مقالات علمی دیگری نیز به گذار معماری از فرم‌های کاملاً محصور و درون‌گرای محلات به الگوهای برون‌گرا و التقاطی پرداخته‌اند. در ساحت تاریخ اجتماعی و فرهنگی نیز پژوهشگرانی چون جعفر شهری، عبدالله انوار، ناصر تکمیل همایون و دیگران، تحولات تاریخی این دوره را ثبت کرده‌اند.

با وجود غنای منابع موجود، بررسی انتقادی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که تاکنون هیچ پژوهش مستقلی به‌طور خاص بر «محله فرنگی‌ها» یا راستای «خیابان سفرا» (علاءالدوله/فردوسی) متمرکز نبوده است. در تمامی آثار یادشده، اشاره به این محدوده صرفاً گذرا، توصیفی و در حاشیه بررسی توسعه کلان محله دولت بوده است. شکاف مطالعاتی عمیقی که پژوهش حاضر در پی پرکردن آن است، دقیقاً در همین نقطه قرار دارد؛ یعنی بررسی «خیابان سفرا» به‌عنوان مسئله‌ای مستقل و موتور محرک دوپارگی پایتخت؛ موضوعی که در ادبیات پژوهشی کاملاً مغفول مانده است. درحالی‌که اغلب مطالعات پیشین، توسعه محله دولت را صرفاً فرایندی از نوسازی کالبدی و ورود مظاهر تمدن غربی ارزیابی کرده و از کنار نقش خیابان سفرا به‌سادگی گذشته‌اند، پژوهش حاضر این دگردیسی را با تمرکز بر این خیابان خاص تبیین می‌کند. این واکاوی از منظر تفکیک فضاییِ قطبی‌شده و پیامدهای ناشی از رقابت‌های استعماری، با تکیه بر گزارش‌های ناظران خارجی، انجام می‌پذیرد. نوآوری این مقاله در آن است که نشان می‌دهد تولد محله فرنگی‌ها و محوریت‌یافتن خیابان سفرا، نه توسعه‌ای متوازن در شهر، بلکه نوعی مداخله سلطه‌گرایانه فضایی بوده است؛ مداخله‌ای که با فروپاشی سازمان یکپارچه و ارگانیک شهر، تهران را عملاً به دو جهان متضاد و بیگانه تقسیم کرد و با انتقال کانون ثروت از بافت‌های تاریخی به حومه نوساز دیپلماتیک، جغرافیای سنتی قدرت را به‌شکلی کاملاً دوپاره بازتعریف کرد.

برساخت کالبدی بخش جدید و تولد «محله فرنگی‌ها»

خوانش تبارشناسانه روند تفکیک فضایی در پایتخت قاجاریه نشان می‌دهد که شکل‌گیری پدیده‌ای که بعدها با عنوان «محله فرنگی‌ها» یا «محله اروپایی» در نقشه شهری تهران تثبیت شد، فرایندی تدریجی، برون‌زا و عمیقاً متأثر از متغیرهای دیپلماتیک بود. این انشقاق کالبدی از طرحی جامع و ازپیش‌تعیین‌شده برای شهر نشئت نمی‌گرفت، بلکه حاصل انباشت مجموعه‌ای از مداخلات فضایی پراکنده از سوی نمایندگان سیاسی غرب و تقلید متعاقب نخبگان داخلی از این الگوهای زیستی بود.

در اوایل حکومت ناصرالدین‌شاه، تهران هنوز کالبدی کاملاً سنتی و ارگانیک داشت و بافت شهری آن

از منطق بومی توزیع قدرت پیروی می‌کرد. در این مقطع، نخبگان، دیوانیان و اعیان پایتخت عمدتاً در محلات تاریخی و ریشه‌دار متمرکز بودند؛ به‌گونه‌ای‌که عودلاجان، با دارابودن بیشترین شمار خانه‌های نخبگان و طبقه نوکر، کانون اصلی و متراکم اقامت ارباب قدرت محســوب می‌شد و در کنار آن، محله ســنگلج نیز کارکردی تخصصی‌تر برای سکونت بخشی از رجال حکومتی ایفا می‌کرد (بنگرید به: آمار دارالخلافه تهــران ۱۳۶۸). بااین‌حال، جابه‌جایی کانون‌های فضایی در دوره‌های بعد و رقابت محلات تاریخی با محلات جدید و مدرن، زمینه فرســودگی تدریجی محله و عمارت‌های باشــکوه قاجاری را فراهم آورد. مجموعه مســتندنگاری‌های کالبدی از محله عودلاجان در مجاورت بازار تهران، توانسته است لایه‌های اطلاعاتی ارزشمندی از بناها و عمارت‌های کهن و فرسوده دوره قاجار در بافت شهری را ثبت کند (Misra 2022, 185).

بااین‌حال، درحالی‌که ســیمای تهران همچنان تحت سیطره سنت قرار داشت، نطفه‌های تغییر کالبدی با احــداث و تثبیت فضاهایی نظیــر «کاخ بریتانیا» و خانه‌های دیپلماتیک در حال شــکل‌گیری بود (Correspondence Relating to Persia 1841, B). ایــن فضاهــا که با معماری و منطق فضایی متفاوتی بنا شــده بودند، به‌مثابه جزایری کوچک از مدرنیته در اقیانوس سنت عمل می‌کردند. در واقع، ســاختار کالبدی متمایز ســفارتخانه‌های اروپایی در پایتخت، به‌ویژه بریتانیا و روســیه، همراه با ورود کارکردهای نوین شــهری، به‌عنوان محرک‌های اصلی تغییر در مورفولوژی شهری تهران عمل کرد و الگوهای معماری برون‌گرا و غربی را به بافت پیشین تحمیل نمود (Parsaee et al. 2017, 64-65). به دلیل همین ماهیت بیگانه و گسست کالبدی از بافت پیرامون، این اقامتگاه‌های دیپلماتیک به‌سرعت به نقاط کانونی تنش‌های سیاسی و فرهنگی در پایتخت تبدیل شدند (Correspondence Relating to Persia 1841, B). در این مرحله، مدرنیته شهری نه فرایندی درونی، بلکه پدیده‌ای سیاسی و تحمیلی بود که در بطن روابط پرتنش ایران با قدرت‌های استعماری بروز یافت و نخستین مرزهای نامرئی را در کالبد شهر ترسیم کرد.

گام دوم در مسیر این جدایی گزینی فضایی، نه در درون حصارهای شهر، بلکه در قالب پدیده «حومه‌نشینی» و استقرار در ییلاقات شمالی پایتخت برداشته شد. آر. اف. تامسون در گزارش‌های خود ثبت کرده است که دست‌کم از سال ۱۲۷۰ هق.، پدیده استقرار هیئت‌های دیپلماتیک خارجی در شمیرانات کاملاً رایج و نهادینه شده بود (Thomson and Kerr 1838, 4). مسیر دسترسی از طریق جاده‌ای خاکی بود که با عبور از میان روســتای بزرگ تجریش، به دربند، ییلاق محبوب طبقات بالای تهران، منتهی می‌شد (Thomson and Kerr 1838, 4). در واقع، در فصل تابستان، دیپلمات‌ها بلوار سفرا را ترک می‌کردند

و به کلونی‌های انحصاری خود در ییلاقات شـــمالی، نظیر قلهک برای بریتانیا، زرگنده برای روس‌ها و تجریش برای فرانسوی‌ها، می‌رفتند (Wills 1886, 36؛ Benjamin 1887, 112؛ Sykes 1910, 57). این روســـتاها عملاً در تیول کامل و تحت حکومت سفارتخانه‌ها قرار داشتند؛ تا جایی که حتی مالیات مردم محلی به سفارت پرداخت می‌شد(Bradley-Birt 1909, 308)؛ (Sykes 1910, 57) این تحرک فضایی صرفاً جابه‌جایی‌ای فصلی نبود، بلکه آغازگر گسترش فیزیکی تهران به‌سمت شمال و شکل‌گیری نوعی حومه‌نشینی مدرن برای گریز از آلودگی، گرما و بافت متراکم پایتخت محسوب می‌شد. در واقع، نخبگان و دیوانیانی که تا پیش از این، کانون‌های تمرکز جمعیتی آنان منحصراً در محلات تاریخی نظیر عودلاجان و سنگلج قرار داشت، به‌تدریج الگوی زیست خود را بسط دادند و به‌سمت این حومه‌های جدید و فضاهای الگوبرداری‌شده از غرب متمایل شدند.

هم‌زمان با این گریز به حومه، در درون شـــهر نیز هســـته دیپلماتیک به‌عنوان کانون اصلی زیســـت و استقرار فرنگی‌ها در حال انسجام بود (Windt 1891, 90؛ Eastwick 1864, 235-236). نماد غایی و قلب تپنده این کانون اختصاصی، محوری بود که از گوشـــه شـــمال‌غربی میدان بزرگ شـــهر، یعنی «میدان توپخانه»، منشـــعب می‌شد و به‌سمت بخش نوساز پایتخت در شمال امتداد می‌یافت Curzon (1892, 1:310؛ Weeks 1896, 69) ایـــن خیابـــان در منابع تاریخی با نام‌های باغ ایلخانی، خیابان امین‌الســـلطان و بعدها علاءالدوله ذکر شده است، اما در میان غربی‌ها صرفاً به دلیل استقرار نمایندگان قدرت‌های بزرگ خارجی، با نام پرطمطراق «بلوار ســـفرا» یا «خیابان سفرا» شناخته می‌شد (Curzon 1892, 1:310؛ Weeks 1896, 69). سفارتخانه‌های بریتانیا، فرانسه، آلمان، عثمانی و ایالات متحده در ایـــن خیابان یا حوالی آن متمرکز بودند Weeks؛ Bishop 1891, 1:188؛ Benjamin 1887, 71؛ (Hone and Dickinson 1910, 76؛ 1896, 70. در این میان، باشـــکوه‌ترین و وسیع‌ترین مجموعه در انتهای شـــمالی این خیابان به بریتانیا تعلق داشت (Weeks 1896, 70). این مجموعه، با دروازه‌ای بزرگ که حروف اختصاری ملکه ویکتوریا بر سنگ‌های آن حک شده بود، برج ساعت به سبک بیزانسی، باغ‌های مشجر و جوی‌های آب زلال و ساختمان‌هایی دقیقاً شبیه ویلاهای اشرافی انگلیس، همچون دژی در قلـــب تهران خودنمایـــی می‌کـــرد (Sykes 1910, 49؛ Curzon 1892, 305). این فضاها چنان نفوذ و اقتداری داشتند که محوطه سفارتخانه‌ها، به‌ویژه سفارت بریتانیا، به‌عنوان پناهگاه و محل «بست‌نشینی» رجال سیاسی و مردم عادی در برابر استبداد داخلی و بحران‌های سیاسی عمل می‌کرد (Hone and Dickinson 1910, 76 ؛ Durand 1902, 53).

یکی از نمادین‌ترین مداخلات کالبدی در مقیاس خرد در همین دهه رخ داد. جان آشر در مشاهدات خود

گزارش می‌دهد که تنها خیابان پایتخت که در آن مقطع سنگ‌فرش شده بود، خیابان مقابل سفارت بریتانیا بود که تماماً با هزینه شخصی آقای آلیسون، وزیرمختار وقت، ساخته شد و موجب شگفتی عمیق بومیان گردید (Ussher 1865, 614). این اقدام که از سوی یک نماینده خارجی و صرفاً در حریم نهاد متبوع وی انجام پذیرفت، نه‌تنها نوآوری‌ای بی‌سابقه در زیرساخت شهری تهران بود، بلکه به‌وضوح نشان می‌داد که سفارتخانه‌های اروپایی به‌عنوان الگوها و کانون‌های انتشار تغییرات مدرن عمل می‌کردند. این خیابان سنگ‌فرش‌شده، نمادی قدرتمند از ورود تفکر نوین شهرسازی به پایتخت به شمار می‌رفت و نشان می‌داد که ارتقای کالبدی در این دوره، نه خدمتی عمومی و فراگیر، بلکه امتیازی انحصاری در مجاورت کانون‌های قدرت خارجی بوده است.

در دو دهه پایانی قرن سیزدهم، این منطقه به‌تدریج پیوستگی بیشتری یافت و هویت یک بافت متمایز را به خود گرفت. هنری بالانتاین مشاهدات ارزشمندی از پیوندخوردن این جزایر درون‌شهری با حومه‌های شمالی ارائه می‌دهد. وی به احداث یک «جاده خوش‌ساخت» به‌سمت شمیران اشاره می‌کند که با درختان بلند پوشیده شده بود و از کنار قصر قاجار می‌گذشت (Ballantine 1879, 186-187, 189). این محور ارتباطی که مستقیماً از خیابان‌سازی و بلوارهای اروپایی الهام گرفته بود، به شریان اصلی توسعه شهر به‌سمت ییلاقات شمالی بدل شد و اقامتگاه‌های شاه، اشراف و سفارتخانه‌های خارجی را به یکدیگر متصل ساخت.

روند تکوین این جغرافیای دوپاره سرانجام به بلوغ کالبدی خود رسید و موجودیتی با عنوان «محله اروپایی» به‌صورت رسمی در ادبیات ناظران شهری تثبیت شد. ساموئل بنجامین با تشریح دقیق مورفولوژی پایتخت، صراحتاً اعلام می‌کند که شهر تهران اساساً از دو بخش «قدیم» و «جدید» تشکیل شده بود. او بخش جدید را با عنوان «محله اروپایی» معرفی کرده و جایابی سفارتخانه‌های انگلیس، فرانسه، عثمانی و ایالات متحده را در این پهنه تأیید می‌کند. مهم‌ترین ویژگی کالبدی این محله در گزارش بنجامین، وجود خیابان‌های عریضی است که با درختان سایه‌دار پوشیده شده‌اند و فضایی کاملاً متمایز از کوچه‌های خاکی و تنگ بخش قدیمی پدید آورده‌اند (Benjamin 1887, 60, 71). دکتر ویلز در مشاهدات خود، این منطقه را تنها مسیر در سراسر تهران و حتی ایران می‌داند که با تصور یک اروپایی از واژه «خیابان» هم‌خوانی داشت (Wills 1886, 29). این بلوار عریض که در حاشیه آن ردیف‌هایی از درختان تبریزی کاشته شده بود (Curzon 1892, 1:310؛ Sykes 1910, 48)، در دو طرف پیاده‌رو داشت و نیمه پایینی آن، به سبک خیابان‌های قدیمی شهرهای اروپایی، کاملاً سنگ‌فرش شده بود (Wills 1886, 29). سیستم روشنایی این خیابان نیز جالب‌توجه بود؛ اگرچه در ابتدا پایه‌هایی

حلبی وجود داشت که پسربچه‌ای هر غروب با چالاکی از آنها بالا می‌رفت و یک شمع روسی را روشن می‌کرد، بعدها خیابان به فانوس‌ها و چراغ‌های بهتری مجهز شد (Wills 1886, 30؛ Sykes 1910, 084). بااین‌حال، کالبد این خیابان ملغمه‌ای عجیب از نمای گچی، کاشی‌کاری‌های پرزرق‌وبرق، الگوهای وارداتی از اروپا–نظیر بالکن‌ها و پنجره‌های فرانسوی–و دیوارهای کور و گِلی سنتی بود که یک مسافر غربی آن را به پس‌زمینه‌های تئاتر «اپرا کمیک» تشبیه کرده است؛ فضایی که در آن، شرق و غرب به‌شکلی متناقض در هم آمیخته بودند (Weeks 1896, 69-70).

در تحلیلی جامع از این بازه زمانی چهل‌ساله می‌توان دریافت که تولد «محله فرنگی‌ها» نتیجه برنامه‌ریزی‌ای ارگانیک برای ارتقای سطح زیست عمومی شهروندان تهران نبود. این محله، برساختی کالبدی بود که در پاسخ به نیاز دیپلمات‌های خارجی برای برخورداری از فضایی امن و ایزوله و نیز تمایل نخبگان قاجار به نمایش ظاهری تجدد و همگامی با الگوهای غربی شکل گرفت. این پهنه جغرافیایی، با خیابان‌های عریض، پیاده‌روها، درخت‌کاری‌های منظم و ویلاهای برون‌گرا، در تقابل آشکار با معماری درون‌گرا، متراکم و فاقد زیرساختِ بخش سنتی شهر قرار گرفت و نخستین و عمیق‌ترین گسل فضایی–طبقاتی را در تاریخ شهرسازی معاصر ایران پدید آورد.

انشقاق فضایی و جدایی گزینی اجتماعی–کالبدی

در پایان عصر ناصری، انشقاق فضایی در تهران از سطح جایابی منفرد نهادهای دیپلماتیک فراتر رفت و به نوعی جدایی‌گزینی اجتماعی–کالبدیِ تمام‌عیار مبدل شد. اسحاق آدامز، یک مسیحی نسطوری ایرانیِ تحصیل‌کرده غرب، در مشاهدات تحلیلی خود این تقابل را به شفاف‌ترین شکل ممکن به تصویر می‌کشد. وی از یک سو به پیدایش «خیابان‌های عریض و خوش‌فرش» در محله جدید اشاره می‌کند که با درختان سایه‌دار حاشیه‌بندی شده‌اند و میزبان خانه‌هایی با معماری مدرن و محوطه‌های سفارتخانه‌ها هستند که عموماً به سبک پارک‌های انگلیسی طراحی شده‌اند (Adams 1898, 98). این فضاهای برون‌گرا، مشجر و وسیع، بستر مناسبی برای تردد وسایل نقلیه نوین، نظیر فایتون‌ها و کالسکه‌ها، فراهم می‌آوردند که پیش از آن در هندسه شهری تهران بی‌سابقه بود. اما از سوی دیگر، آدامز تأکید می‌کند که بافت قدیم همچنان در درون دیوارهای بلند و خندق عمیقی که کل شهر را احاطه کرده بود، با قدرت به حیات خود ادامه می‌داد..(Adams 1898, 98) در این بافت سنتی، فقدان مدیریت شهری مدرن به‌وضوح نمایان است؛ خیابان‌ها نامی ندارند، خانه‌ها شماره‌گذاری نشده‌اند، در طول روز هیچ پلیسی در معابر گشت نمی‌زند و هیچ دفتر راهنمای شهری یافت نمی‌شود؛ در نتیجه، کسب اطلاعات منحصراً مبتنی بر مواجهات تصادفی و پرس‌وجو از رهگذران است (Adams 1898, 83). این مشاهدات حاکی

از آن است که درحالی‌که محله اروپایی فرم و کالبد مدرن را پذیرفته بود، ساختار اداری و مدنی کلان‌شهر همچنان بر اساس روابط چهره‌به‌چهره و دانش شفاهی ساکنانش اداره می‌شد.

در دوره مظفرالدین‌شـــاه، هندســـه فضایی بخش جدید به تکاملی دست یافت که آن را به‌طور کامل از منطق ارگانیک و درهم‌تنیده شـــهر قدیم متمایز می‌ساخت. هان و دیکسون در تشریح مورفولوژی این بخش، صراحتاً از مفهوم «حومه اعیان‌نشـــین» برای توصیف اراضی پیرامون خیابان ســـفارت استفاده می‌کنند. به گزارش آنان، در این پهنه نوبنیاد، شواهد یک نقشه حساب‌شده به‌وضوح قابل مشاهده است؛ جاده‌ها به‌خوبی طراحی شـــده‌اند و با زوایای قائمه یکدیگر را قطع می‌کنند (Hone and Dickinson 1910, 71). این شبکه شطرنجی و خیابان‌کشی متقاطع، گسستی معرفت‌شناختی در تاریخ شهرسازی ایران محسوب می‌شد که در تقابل آشـــکار با کوچه‌های پرپیچ‌وخم و بن‌بست‌های بافت تاریخی قرار داشـــت. افزون بر این، نویسندگان تأکید می‌کنند که در این محله فضا بسیار فراوان است و تقریباً هر خانه‌ای باغ مســـتقل خود را دارد (Hone and Dickinson 1910, 71). این الگوی سکونت مبتنی بر خانه‌های ویلایی مســـتقل با حیاط‌های پیرامونی، نشـــان‌دهنده تغییری بنیادین در مفهوم محرمیت و روی‌آوردن طبقات مرفه و مهاجران غربی به ســـبک زندگی برون‌گرا بود که کالبد آن با تراکم شدید و معماری درون‌گرای شهر قدیم تضادی ماهوی داشت. این تغییر الگو موجب خروج تدریجی اما پیوسته نخبگان از محلات تمرکز بومی خود، نظیر عودلاجان و سنگلج، و استقرار آنان در این هندسه جدید شد. این دوگانگی بسترساز نوعی جدایی‌گزینی عمیق فرهنگی و زیستی شد. در این محله، امکاناتی چون اداره پست با اعلانات دوزبانه (فارسی و فرانسه)، مرکز تلگراف مجهز و یک ترامواى زنگوله‌دار، ادغام این بخش از پایتخت در شبکه‌های ارتباطی جهانی را بازگو می‌کنند (Jackson 1906, 418؛ Jackson 1920, 64)

اما در همان زمان و در فاصله‌ای نه‌چندان دور، توده مردم در بافت قدیم شـــهر با بحران‌های زیســـتی دست‌وپنجه نرم می‌کردند. این تضاد تراژیک حاکی از آن است که دستاوردهای کالبدی و زیرساختی در محله اروپایی هرگز نتوانست به ارتقای سطح بهداشت عمومی، امنیت غذایی و رفاه توده‌های شهری در محلات سنتی تسری یابد و مدرنیته، منحصراً به‌عنوان امتیازی طبقاتی عمل می‌کرد.

درحالی‌که محله‌هـــای جنوبی تهران درگیر کوچه‌های پرپیچ‌وخم و خاکـــی، جوی‌های آلوده و بدبو و خانه‌های کاهگلیِ بی‌روزنه بودند (Bird 1921, 371)؛ (Benjamin 1887, 71)، خیابان سفرا با ویلاهای سفید، مسیرهای کالسکه‌رو و امکانات رفاهی مدرن شناخته می‌شد (Cresson 1908, 63؛ Bradley-Birt 1909, 289؛ Bird 1921, 375). برخلاف بازارهای ســـنتی که تودرتو و مسقف بودند، در محله فرنگی‌ها مغازه‌هایی با ویترین‌های شیشه‌ای پدیدار شدند که اجناس وارداتی، نظیر لباس، چراغ‌های گازی،

ابزارآلات، ویولن و نت‌های موسیقی، می‌فروختند (Weeks 1896, 70-71). این پهنه با برخورداری از خدمات رفاهی نوین، از جمله هتل‌های اروپایی (روسی، فرانسوی و آلمانی)، آرایشگاه مجهز غربی، عکاس‌خانه‌ها، کتابخانه و یک کلوب اختصاصی برای غریبه‌ها، هویتی کاملاً متمایز و متجددانه یافت (Hone and Dickinson 1910, 76)؛ (Weeks 1896, 71. عبور و مرور تراموا‌ها و کالسکه‌های لوکس نیز از مظاهر اصلی این محله بود ؛(Cresson 1908, 62-6 Weeks 1896, 69-70). با وجود این، کالبدشکافی دقیق‌تر محله فرنگی‌ها نشان می‌دهد که حتی این بخش نوبنیاد نیز از گزند ناکارآمدی ساختاری و مدیریتی در امان نبود و ظاهری فریبنده اما باطنی ناقص داشت. جی. ام. بالفور در تحلیلی موشکافانه، تهران اواخر دوره قاجار را بررسی می‌کند. وی بخش قدیمی را شهری شرقی و نمونه‌وار با کوچه‌های باریک و پرپیچ‌وخم می‌داند، درحالی‌که در محدوده جدید، خانه‌ها اغلب در محوطه‌های مستقل خود قرار دارند. اما بالفور بلافاصله این توسعه را نقد کرده و آن را حاصل نوعی برنامه‌ریزی هندسی اما غیرواقع‌بینانه ارزیابی می‌کند. او تأکید می‌کند که وسعت محدوده درون باروی ناصری بسیار بیشتر از نیاز جمعیت بوده و به دلیل فقدان آب کافی برای کل این ناحیه، بخش‌های سنگلاخی بزرگی در داخل شهر و پیرامون محلات جدید رها شده‌اند که هیچ تفاوتی با بیابان اطراف ندارند و چشم‌انداز استفاده از آنها برای ساخت‌وساز یا کشت‌وکار چندان روشن نیست. این توسعه نامتوازن و رهاشدگی اراضی سبب شد بخش جدید ظاهری ناتمام و خام داشته باشد (Balfour 1922, 191-192).

نقد بالفور به کالبد محله جدید تنها به فقدان انسجام بصری محدود نمی‌شود، بلکه بحران زیرساختی را در قلب این پهنه اعیان‌نشین هدف قرار می‌دهد. وی با کنایه‌ای معنادار تصریح می‌کند که اگرچه خیابان‌های بزرگ این محله با درختان حاشیه‌بندی شده‌اند، خود جاده‌ها آن‌چنان ناهموار و پرچاله‌اند که اصولاً نیازی به وضع مقررات محدودکننده سرعت خودروها در آنها احساس نمی‌شود. وخیم‌تر از آن، دردسرهای ناشی از دهانه‌های باز کانال‌های آبی است که زیر این خیابان‌های به‌ظاهر مدرن جریان داشتند؛ کانال‌هایی که به‌طور نظری باید پوشیده می‌بودند، اما در عمل باز می‌ماندند و ازآنجاکه خیابان‌ها غالباً فاقد روشنایی مستمر بودند، رهگذران شبانه هر لحظه در معرض خطر سقوط در گودال‌ها و شکستگی پا قرار داشتند. علاوه بر این، برف‌روبی‌نشدن معابر برای ماه‌های متمادی، تهران را به مکانی نامناسب برای گردش شبانه بدل ساخته بود (Balfour 1922, 191-192).

همزیستی پرالتهاب؛ تقابل‌های بصری و زیستی در جغرافیای دوپاره

در دهه سوم قرن چهاردهم و مقارن با تحولات بنیادین سیاسی در ایران، جغرافیای دوپاره پایتخت به صحنه عریان‌ترین تقابل‌های بصری، کالبدی و زیستی مبدل شد. همزیستی این دو بافت متمایز هرگز به ادغامی ارگانیک یا تسری استانداردهای مدرن به کل ارگانیسم شهر منجر نشد؛ بلکه کالبد تهران را به عرصه‌ای از سردرگمی فضایی و برخورد خشونت‌بار دو شیوه زیست بدل ساخت. در این مقطع تاریخی، محله فرنگی‌ها با تمام مظاهر وارداتی خود به بلوغ فیزیکی رسیده بود، اما همچون جزیره‌ای در محاصره دریایی از زوال شهری و ناکارآمدی زیرساختی قرار داشت. این هم‌جواری پرتنش، تجربه‌ای پدیدارشناسانه و به‌شدت متناقض را برای ناظران و ساکنان پایتخت رقم می‌زد.

اچ. جی. ویگام در ثبت تجربیات فضایی خود، این گذار پرالتهاب میان دو جهان کالبدی را به‌دقت به تصویر می‌کشد. او روایت می‌کند که چگونه شهر، فاقد بناهای قابل‌توجه و محصور در دیوارهای کم‌اهمیت خشتی، ناگهان در نقطه‌ای خاص تغییر ماهیت می‌دهد. او مسیر خود را از میان خیابان‌های خاکی و سنگ‌فرش‌های ناهموار توصیف می‌کند که پس از عبور از میدان اصلی، ناگهان به «خیابان سفارتخانه‌ها» و تابلوی «هتل انگلیسی» منتهی می‌شود. در همین فضا، ویگام به وجود خط تراموایی با واگن‌های اسبی اشاره می‌کند که از میان این بافت دوگانه می‌گذشت (Whigham 1903, 319-320). بر این بنیاد، تغییر ناگهانی منظره از خشت و خاک به هتل غربی و شبکه حمل‌ونقل ریلی، نمادی از نوعی پرش کالبدی و فقدان مفصل‌بندی فضایی میان بخش سنتی و مدرن شهر بود.

این فقدان مفصل‌بندی نه‌تنها در مقیاس کلان شهری، بلکه در درون خود بلوار سفرا نیز جریانی پرالتهاب داشت. مسافران غربی مکرراً به این همزیستی غریب اشاره کرده‌اند؛ جایی که تراموا و کالسکه‌های مجلل و پرزرق‌وبرق وزرا، با بی‌اعتنایی و تکبر، از میان شترها، قاطرها، سربازان نظامی با یونیفرم‌های مندرس، مارگیرها، درویش‌ها و مردمی که روی زمین نشسته بودند، به‌زور عبور می‌کردند (Bradley-Birt 1909, 296 ؛ Weeks 1896, 70؛ Cresson 1908, 67). این تاخت‌وتازها که غالباً با اسکورت‌های مسلح همراه بود، اگر از سوی یک فرنگی انجام می‌شد، می‌توانست به بروز شورش‌های محلی منجر شود (Bishop 1891, 1:190). ریشه این تضادهای بصری و رفتاری تا حد زیادی در تغییرات جمعیتی این پهنه و زیست به‌شدت محدود ساکنان آن نهفته بود. بررسی کالبدشکافانه محله فرنگی‌ها نیازمند درک مقیاس حضور انسانی آنان است. پیش از آمارگیری‌های رسمی، شمار اروپاییان مقیم پایتخت بسیار اندک بود و تا پیش از دوره ناصرالدین‌شاه، عمدتاً به اعضای هیئت‌های میسیونری مذهبی، خادمان دربار، چند افسر نظامی، معدودی مغازه‌دار فرانسوی و ایتالیایی و مترجم انگلیسی

دربار محدود می‌شد (Binning 1857, 215). اما با توسعه کالبدی محله فرنگی‌ها، این بافت جمعیتی به‌سرعت تغییر کرد. در آمارگیری رسمی نجم‌الدوله (۱۲۸۴ ق.)، تعداد فرنگی‌ها تنها ۱۳۰ نفر اعلام شد (آمار دارالخلافه تهران ۱۳۶۸، ۳۵۰)؛ بااین‌حال، در مشاهدات میدانی و گزارش‌های غیررسمی سال‌های بعد، رشد جمعیت آنان مشاهده می‌شود. روزنامه ایران در سال ۱۲۹۴ ق. این جمعیت را ۵۰۰ نفر اعلام کرد (روزنامه ایران ۱۲۹۴، ش. ۳۱۸) و گزارش شین جوء ژاپنی، سه دهه بعد، یعنی در سال ۱۳۲۳ ق.، شمار خارجی‌ها را تا ۸۰۰ نفر برآورد کرد (شین جوء ۱۳۹۳، ۴۳-۴۴). ترکیب این جمعیت فزاینده شامل دیپلمات‌ها، مستشاران نظامی اتریشی و روسی، معلمان دارالفنون، مهندسان و کارکنان تلگراف‌خانه بود (ماساهارو ۱۳۷۳، ۱۶۹؛ سرنا ۱۳۶۲، ۱۹۱).

بنابراین، جامعه اندک اروپاییان در تهران کلونی‌ها و محافل بسته خود را داشت و عمیقاً درگیر دسیسه‌های سیاسی، شایعه‌پراکنی و رقابت‌های درونی بود (Bishop 1891, 1:198؛ Burges Moore 1915, 227). تماس آنان با جامعه ایرانی عمدتاً به طبقه نخبگان غرب‌گرا محدود می‌شد و اوقات فراغتشان با برگزاری نمایش‌های تئاتر خصوصی، رقص، مسابقات چوگان، بازی تنیس و مهمانی‌های مجلل سپری می‌شد (Wills 1883, 312-313)؛ Warzée 1913, 108؛ Windt 1891, 90. افزون بر این، تأثیرات اخلاقی حضور برخی از این افراد، نظیر مصرف بالای مشـــروبات الکلی و روابط نامشـــروع، در تقابل آشکار با ســـنت‌های بومیان قرار داشت و بر التهاب این همزیســـتی می‌افزود (Bassett 1890, 97-98). این مسئله در تحلیل انتقادی ای. کراشی–ویلیامز با ادبیاتی صریح‌تر بازتاب یافته است. وی تهران را شهری در حال گذار و مملو از وصله‌های ناجور می‌داند که در آن، مظاهر مدرنیته به‌صورت مکانیکی بر پیکره‌ای سنتی الصاق شده‌اند. او به پدیده‌ای اشاره می‌کند که می‌توان آن را «بن‌بست کالبدی مدرنیته» نامید؛ با حیرت گزارش می‌دهد که چگونه جاده‌های اروپایی در حاشـــیه خانه‌های آسیایی کشیده شده‌اند، اما این جاده‌های به‌ظاهر مدرن، به‌جای اتصال به شبکه‌ای پیوسته در شهر، سرانجام به «آشوبی تمام‌عیار و شرقی از شـــیارها و توده‌های زباله» ختم می‌شوند (Williams 1907, 300). این تصویر از جاده‌ای اروپایی که در زباله‌دانی‌ها و شیارهای عمیق محو می‌شود، استعاره‌ای بی‌بدیل از ماهیت تفکیک فضایی در تهران عصر قاجار است؛ توسعه‌ای که در مرزهای محله فرنگی‌ها متوقف می‌شد و حاضر به پذیرش مسئولیت کالبدی در قبال پیرامون خود نبود.

پیامدهای این توسعه نامتوازن به شکل‌گیری هویتی متناقض و به‌شدت گیج‌کننده در پایتخت انجامید. ویلیام پن کرســـون با درک این ســـردرگمی فضایی، تهران را رسماً «شهر تضادها» می‌نامد. از دیدگاه کرســـون، پایتخت ایران در این مقطع به محل تلاقی و برخورد تمدن‌های متضاد بدل شده بود؛ جایی

که عناصر کهنه و نو، بدون هیچ‌گونه ترکیب منطقی، در کنار یکدیگر و در سردرگمی‌ای گیج‌کننده قرار گرفته بودند (Cresson 1908, 61-62). وی تقابل خیابان‌های عریض و درخت‌کاری‌شده محله جدید و ویلاهای سفید دیپلمات‌ها را با محافظه‌کاری متعصبانه طبقات پایین جامعه که در بافت سنتی محبوس مانده بودند، برجسته می‌سازد (Cresson 1908, 63).

این نبرد کالبدی در مشـــاهدات الا سایکس نیز با ذکر جزئیات زیستی نمایان می‌شود. سایکس از یک ســـو به جلوه‌های متجددانه محله اروپایی‌ها در شمال شهر اشاره می‌کند که با خیابان‌های درختکاری شـــده، خط تراموا و مغازه هایی که ویترین هایشـــان مملو از کالاهای اروپایی بـــود، به خود می‌بالید (Sykes, 1901: 14-15). اما از سوی دیگر، وی واقعیت تلخ بافت پیرامونی را عریان می‌سازد؛ جایی که جاده‌ها توده ای از سنگ ریزه بر بستری از گل بودند که با بارش برف یا باران به مایعی عبورناپذیر تبدیل می‌شـــدند. او به چالشی زیستی اشـــاره می‌کند که در آن، درشکه‌ها مجبور بودند برای فرار از چاله‌های بزرگ به صورت زیگزاگ حرکت کنند؛ چاله هایی که محصول استخراج غیرقانونی گل از راه عمومی توسط مردمان برای ساخت آجرهای خام و خشت بود (Ibid). این همجواری ویترین‌های پر زرق وبرق اجناس غربی با مردمی که برای ساخت سرپناه، گل و لای معابر را می‌کندند، اوج فاجعه جدایی گزینی فضایی و نابرابری کالبدی در تهران را به تصویر می‌کشد.

در سال‌های منتهی به پایان حکومت قاجار، این کالبد دوپاره با ورود شتابزده تکنولوژی‌های نوین نظیر اتومبیل، دچار تنش‌های جدیدتری گردید. بالفور از رشد چشمگیر تعداد خودروها در تهران خبر می‌دهد که شمار آن‌ها تنها در عرض هجده ماه از ۱۰ دستگاه به ۲۵۰ دستگاه افزایش یافت (Balfour, 1922: 17). این هجوم مدرنیته متحرک، نیازمند زیرساخت‌های ارتباطی یکپارچه بود، اما جغرافیای دوپاره پایتخت مانع از پاســـخگویی به این نیاز می‌شـــد. بالفور یادآور می‌شود که فقدان جاده‌های مناسب مانع از روی آوردن طبقات مرفه به اتومبیل سواری نشد، در حالی که در بخش قدیمی شهر که متراکم و پرپیچ وخم بود، تردد این وسایل عملا ناممکن می‌نمود و در بخش جدید نیز وضعیت ناهموار جاده‌ها و دهانه‌های باز کانال‌های آب، ایمنی تردد را به شدت مخدوش کرده بود (Ibid, 191-192).

بنجامین بورگس مور به عنوان یک مسافر سرخورده، تیر خلاص را بر ادعای مدرن بودن این جغرافیای دوپاره وارد می‌ســـازد. وی در ارزیابی نهایی خود، شهر را تقلیلی دردناک از یک پایتخت می‌داند؛ یعنی یک شهر بومی معمولی در کنار چند خیابان محقر با مغازه‌های اروپایی و محله ای بی روح که منحصرا توسط سفارتخانه‌های خارجی اشغال شده است (Burges Moore, 1915: 227). مور با این توصیف، انشقاق فضایی را نه نشانه ای از پیشرفت، بلکه نمادی از زوال کالبدی و سلطه بیگانگان ارزیابی می‌کند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با واکاوی انتقادی و کرونولوژیک مستندات تاریخی، فرایند برساخت «محله فرنگی‌ها» و پیامدهای ناشی از تفکیک فضایی در تهران عصر قاجار را مورد کالبدشکافی قرار داد. یافته‌های این بررسی نشان می‌دهد که دگرگونی مورفولوژیک پایتخت از بافتی ارگانیک و درهم‌تنیده به جغرافیایی دوپاره، نه حاصل توسعه‌ای متوازن در شهر، بلکه نتیجه مداخله‌ای سلطه‌گرایانه و برون‌زا بود که بر بستر رقابت‌های دیپلماتیک و میل نخبگان حاکم به نمایش ظاهری تجدد شکل گرفت. در دوران پیشامدرن، کالبد تهران هویتی پیوسته داشت و توزیع ثروت و قدرت در آن از الگوهای بومی و درون‌شهری پیروی می‌کرد. در این ساختار، محلات ریشه‌دار قدیمی، نظیر عودلاجان و سنگلج، به‌عنوان کانون‌های اصلی تمرکز نخبگان عمل می‌کردند. این محلات، با وجود کارکردهای نخبگانی، به‌صورت ارگانیک با پیکره اصلی شهر، بازارها و توده‌های مردمی پیوند داشتند. اما با ورود سفارتخانه‌های خارجی و شکل‌گیری اقامتگاه‌های دیپلماتیک با معماری برون‌گرا، نخستین گسل‌های فضایی در این جغرافیای یکپارچه پدیدار شدند.

شکل‌گیری بلوار سفرا و گسترش شبکه خیابان‌های دارای زوایای قائمه در شمال شهر، نقطه اوج این انشقاق کالبدی بود. این محله نوبنیاد، با جذب سفارتخانه‌های قدرت‌های بزرگ غربی، احداث ویلاهای مستقل، ایجاد پیاده‌روها، استقرار مغازه‌های اروپایی و راه‌اندازی خطوط تراموا، جزیره‌ای از مدرنیته را در دل پایتخت بنا نهاد. بااین‌حال، این توسعه کالبدی هرگز خصلتی فراگیر نیافت. درحالی‌که محله فرنگی‌ها به ویترینی برای نمایش امکانات وارداتی و زیست محدود دیپلمات‌ها و اشراف تبدیل شده بود، بخش قدیمی شهر با بازارهای تاریک، کوچه‌های خاکی و پرپیچ‌وخم و بحران‌های هولناک زیستی، نظیر فقدان نظام دفع پسماند و شیوع بیماری‌ها، به حال خود رها شد. در یک سنتز نهایی از این دوران پرالتهاب، می‌توان دریافت که تفکیک فضایی و تولد محله فرنگی‌ها، تهران را در نوعی بن‌بست مورفولوژیک گرفتار ساخت. شهر، به‌جای آنکه از درون و بر اساس نیازهای واقعی زیستی توسعه یابد، درگیر دوگانگی‌ای فلج‌کننده شد. محله جدید با هندسه غربی خود، توان و سرمایه‌های شهری را به‌سمت شمال پایتخت کشاند، درحالی‌که هسته تاریخی و محلات پیرامونی آن در فقر زیرساختی، تراکم ویرانگر و انزوای کالبدی رها شدند. این همزیستی پرالتهاب نه‌تنها کالبد شهر را زخمی کرد، بلکه پایه‌گذار نابرابری‌های عمیق فضایی شد که در دوره‌های بعد نیز در پیکربندی شهری تهران استمرار یافت.

References

Adams, Isaac. 1898. *Darkness and Daybreak: Personal Experiences, Manners, Customs, Habits, Religious and Social Life in Persia*. Grand Rapids, Mich.: Dickinson Bros., Engravers and Printers.

Āmār-e Dār al-ḵelāfa-ye Tehrān. 1368 š. Be kušeš-e Manṣura Etteḥādiya va Sirus Saʿdvandiān. Tehrān: Našr-e Tāriḵ-e Irān. [In Persian]

Amirahmadi, H., and A. Kiafar. 1987. "Tehran: Growth and Contradictions." *Journal of Planning Education and Research* 6 (3). https://doi.org/10.1177/0739456X8700600305.

Balfour, J. M. 1922. *Recent Happenings in Persia*. Edinburgh and London: William Blackwood and Sons.

Ballantine, Henry. 1879. *Midnight Marches Through Persia*. Boston: Lee and Shepard; New York: Charles T. Dillingham.

Bassett, James. 1887. *The Land of the Imams: A Narrative of Travel and Residence, 1871-1885*. London: Blackie & Son.

Benjamin, S. G. W. 1887. *Persia and the Persians*. London: John Murray.

Binning, Robert. 1857. *A Journal of Two Years' Travel, in Persia, Ceylon, Etc*. London: Wm. H. Allen and Co.

Bishop, Mrs. (Isabella L. Bird). 1891. *Journeys in Persia and Kurdistan: Including a Summer in the Upper Karun Region and a Visit to the Nestorian Rayahs*. Vol. 1. London: John Murray.

Bradley-Birt, F. B. 1910. *Persia: Through Persia from the Gulf to the Caspian*. Boston and Tokyo: J. B. Millet Company.

Burges Moore, Benjamin. 1915. *From Moscow to the Persian Gulf: Being the Journal of a Disenchanted Traveller in Turkestan and Persia*. New York and London: G. P. Putnam's Sons.

Correspondence Relating to Persia. 1841. Great Britain, Foreign Office. London: Printed by T. R. Harrison.

Cresson, W. P. 1908. *Persia: The Awakening East*. Philadelphia and London: J. B. Lippincott Company.

Curzon, G. N. 1892. *Persia and the Persian Question*. Vol. 2. London: Longmans, Green, and Co.

Durand, E. R. 1902. *An Autumn Tour in Western Persia*. Westminster: Archibald Constable & Co. Ltd.

Eastwick, Edward B. 1864. *Journal of a Diplomate's Three Years' Residence in Persia*. Vol. 1.

London: Smith, Elder and Co.

Hone, J. M., and Page L. Dickinson. 1910. *Persia in Revolution with Notes of Travel in the Caucasus*. London: T. Fisher Unwin; Dublin: Maunsel & Co., Limited.

Jackson, Kate. 1920. *Around the World to Persia: Letters Written While on the Journey as a Member of the American-Persian Relief Commission in 1918*.

Jackson, Williams. 1906. *Persia Past and Present: A Book of Travel and Research*. New York: The Macmillan Company; London: Macmillan & Co., Ltd.

Masaharu, Yoshida. 1373 š. *Safar-nāma-ye Yoshida Masaharu*. Tarjoma-ye Hāšem Rajabzāda. Mašhad: Āstān-e Qods-e Rażavi. [In Persian]

Misra, M. 2022. "Traditional Architecture in Iran." *International Journal of Environmental Studies* 79 (2): 181-186. https://doi.org/10.1080/00207233.2022.2031061.

Mounsey, Augustus H. 1872. A Journey through the Caucasus and the Interior of Persia. London: Smith, Elder & Co.

Ruz-nāma-ye Irān. 1294 q. No. 318. [In Persian]

Parsaee, M., P. Motealleh, and M. Parva. 2017. "An Investigation into the Former Consulate of Britain as One of the First Samples of Modern Architecture in Iran." *HBRC Journal* 13 (1). https://doi.org/10.1016/j.hbrcj.2015.01.002.

Serena, Carla. 1362 *š. Ādam-hā va Āʾin-hā dar Irān*. Tarjoma-ye ʿAli-Aṣġar Saʿidi. Tehrān: Zavvār. [In Persian]

Shinjo, Suzuki. 1393 *š. Safar-nāma-ye Suzuki Shinjo: Safar dar Falāt-e Irān* (1323 q./1905-1906 m.). Tarjoma-ye Hāšem Rajabzāda va Kinji Eura. Tehrān: Ṭahuri. [In Persian]

Shoemaker, Michael Myers. 1904. The Heart of the Orient: Saunterings through Georgia, Armenia, Persia, Turkomania, and Turkestan, to the Vale of Paradise. New York and London: G. P. Putnam's Sons.

Sykes, Ella. 1901. Through Persia on a Side-saddle. London: John Macqueen.

Sykes, Ella. 1910. Persia and Its People. London: Methuen & Co. Ltd.

The National Geographic Magazine. 1921. Vol. 39, no. 4 (April). Edited by Gilbert H. Grosvenor. Washington, D.C.: National Geographic Society.

Thomson, R. F., and Lord Schomberg H. Kerr. 1858. "Journey through the Mountainous Districts North of the Elbúrz, and Ascent of Demávend, in Persia." Journal of the Royal Geographical Society of London 3 (1).

Ussher, John. 1865. A Journey from London to Persepolis. London: Hurst and Blackett.

Vahdat Zad, V. 2012. "Spatial Discrimination in Tehran's Modern Urban Planning 1906-1979." Journal of Planning History 12 (1). https://doi.org/10.1177/1538513212459717.

Warzée, Dorothy de. 1913. *Peeps into Persia*. London: Hurst and Blackett, Limited.

Weeks, Edwin Lord. 1896. From the Black Sea through Persia and India. New York: Harper & Brothers.

Whigham, H. J. 1903. *The Persian Problem: An Examination of the Rival Positions of Russia and Great Britain in Persia with Some Account of the Persian Gulf and the Bagdad Railway*. London: Isbister and Company Limited.

Williams, E. Crawshay. 1907. *Across Persia*. London: Edward Arnold.

Wills, C. J. 1883. *In the Land of the Lion and Sun, or, Modern Persia: Being Experiences of Life in Persia during a Residence of Fifteen Years in Various Parts of That Country from 1866 to 1881*. London: Macmillan and Co.

Wills, C. J. 1886. *Persia as It Is: Being Sketches of Modern Persian Life and Character*. London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington.

Windt, Harry de. 1891. *A Ride to India: Across Persia and Baluchistán*. With illustrations by Herbert Walker. London: Chapman and Hall, Limited.